

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО ИЗДАНІЯ ОБЩЕПОЛЕЗНЫХЪ И ДЕШЕВЫХЪ КНИГЪ

ПОЧАТКИ НАУКИ
ПРО ПРАВА
КОНСТИТУЦІЙНІ.

Зложив К.

— № 47. —

Ціна 8 коп.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Электро-Типографія Н. Я. Стойковой, Знаменская, 27.

1906.

**Извлеченіе изъ устава „Благотворительнаго Общества изда-
нія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ“, утвержденнаго
19 ноября 1898 года.**

§ 1. Общество имѣеть цѣлью придти на помощь религіозно-нравственному развитію и экономическому благосостоянію мало-русскаго народа. Съ этой цѣлью Общество издаетъ одобренныя цензурою дешевыя и доступныя по языку и изложенію книги, какъ религіозно-нравственнаго содержанія, такъ и по всѣмъ отраслямъ сельско-хозяйственнаго и вообще промышленнаго знанія, а равно и литературно-художественнаго содержанія.

§ 2. Общество состоитъ изъ неограниченнаго числа членовъ, коими могутъ быть совершеннолѣтнія лица обоего пола, за исключеніемъ учащихся въ учебныхъ заведеніяхъ, состоящихъ на дѣйствительной военной службѣ нижнихъ чиновъ и юнкеровъ и лицъ, ограниченныхъ въ правахъ по суду.

§ 3. Члены Общества раздѣляются на почетныхъ, членовъ-сотрудниковъ и дѣйствительныхъ, и утверждаются Общимъ Собраніемъ по избраніи ихъ Правленіемъ.

§ 4. Въ почетные члены могутъ быть избираемы Общимъ Собраніемъ лица, сдѣлавшія значительныя пожертвованія въ пользу Общества или оказавшія ему иныя существенныя услуги.

§ 5. Члены-сотрудники зотъ членскихъ взносовъ освобождаются, а взамѣнъ того участвуютъ въ дѣлахъ Общества своими трудами.

§ 6. Дѣйствительными членами Общества состоятъ лица, вносящія въ кассу Общества ежегодно не менѣе трехъ рублей. Размѣръ единовременнаго взноса не можетъ быть менѣе десяти годовыхъ взносовъ дѣйствительнаго члена.

Примѣчаніе. Членскіе взносы, пожертвованія и рукописи доставляются въ Спб., на имя Правленія Общества (адресъ почтамту извѣстенъ).

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО ИЗДАНИЯ ОБЩЕПОЛЕЗНЫХЪ И ДЕШЕВЫХЪ КНИГЪ.

ПОЧАТКИ НАУКИ

ПРО ПРАВА́

КОНСТИТУЦІЙНІ.

ЗЛОЖИВ К.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Электро-Типографія Н. Я. Стойковой, Знаменская, 27.
1906.

~~A16812M~~
~~716728U~~

~~A034951~~
~~на мексикански~~
~~мб 148449~~

5 кр. СС

ВНООФ
Завршено 20 10 р.

A 034951

ВНООФ
Завршено 20 02 р.

Централна Библиотека
Ак. № 37-20
93

Државна Публична Библиотека УРСР

В с т у п.

Держава єсть громада людей, що заселяють якусь країну і мають над собою одну спільну найвищу владу. Влада державна має утримувати в країні лад; для того самій тільки владі державній належить право силувати людей, чинити їм примус; самим же люлям забороняється вживати сили, а—ні для того щоб завдати кому небудь кривду, а—ні для того щоб зажити свого права. Влада державна має дбати про те, щоб у країні був гаразд і щоб країна була безпечна від ворожих нападів з-окола.

Є такі держави, що в них найвища влада належить одній людині. А є такі держави, що в них тая влада належить самому народові.

Ті держави, де найвища влада належить одній людині, зветься монархіями. Монархія—то грецьке слово і значить: „власть одного“. „Монос“ значить „один“, а „архе“—власть. Голова такої держави зветься різно: в одних сторонах—князем, у другіх—герцогом, у третіх—королем, а в де яких великоможних державах—зветься імператором. Російський імператор називається ще царем, австрійський імператор—цісарем, турецький—султаном, японський—мікадом, китайський—богдиханом; спільна ж назва для всіх тих володарів—монарх.

Не всі монархи мають однакову власть. Одні мають безкраю, неограничену власть, можуть видавати які хочуть закони і перемінити закони так часто, як хочуть; можуть брати з підданих стільки податків,

скільки хочуть, і тратити ці гроші на що хочуть, а між иншим можуть брати зо скарбу державного (казни) до схочу і на себе і на свій двір. Ті монархи звуться самодержавними. Самодержавними монархами суть, наприклад, султан турецький, шах перський, богдыхан китайський. Інші монархи не мають такої безмірної власті, а рядять своєю країною разом із радами, вибраними від люду. Такі монархи не мають права без згоди тих виборних рад, а-ні видавати законів, а-ні накладати на людей податки, а-ні тратити грошей зо скарбу державного (казни). Такі монархи звуться обмеженими, а ті держави, що в них верховодять монарх і народня рада по обопільній згоді, звуться монархіями обмеженими або конституційними. Більша часть держав у Європі—то все монархії конституційні; наприклад, Англія, Австрія, Германія (Німеччина), Бельгія, Румунія, Болгарія, Сербія й інші. З усіх монархій, що в Європі, досі було тільки дві неограничені, а то саме: Росія і Туреччина. Тепер зосталася сама Туреччина.

Ті держави, що в них найвища влада належить самому народові, звуться республіками. Республіка єсть слово латинське і значить: річ громадська (або річ посполита). Звичайно, весь народ може сам орудувати справами державними тільки там, де країна дуже маленька. Єсть тільки шість таких маленьких республік, де всі громадяне самі збираються на раду, і тая рада єсть найвища державна установа. Всі ті республіки належать до Швейцарської спілки. По більших республіках народ доручає свою власть *виборним* радам. Визначніших республік на світі є три: Франція, Швейцарія і Сполучені Держави Північної

Америци. У Франції та в Сполучених Державах є й голова держави. Він зветься президентом. Президент у республіці має більш-менш таку саму силу, що монарх в ограниченій монархії. Але між президентом і ограниченим монархом є велика різниця. Президента вибирають на года (у Франції на сім год, а в Сполучених Державах—на чотири годи) і він заживає своїх прав з волі люду. Монарх заживає власті до смерті своєї, пишеться: „з ласки Божої.“ Власть монархова тепер скрізь переходить з роду в рід.

Отож тепер на світі є держави трьох розборів: 1) *Монархія самодержавна*, 2) *монархія ограничена* або *конституційна*, і 3) *республіка*. Монархія ограничена і республіка подібні межи собою, бо тепер по всіх республіках і по всіх ограничених монархіях є *конституція*.

Конституція єсть основний закон держави, найважнійший за всі інші закони. В конституції визначено, які в державі мають бути власті, яким чином ті власті мають орудувати, які мають бути найвищі установи державні, і яку силу має кожна установа. Коли в конституційній країні орудують справами державними і народня рада, і голова держави (монарх або президент), то треба перш над усе твердо встановити, які права має рада і які права має голова держави.

По де-яких сторонах конституція настала, як кріпка умова межи монархом і народом, що повстав за свої права. Тоді в конституції визначається, які саме права надаються монархові, і монарх не має більше прав, ніж визначено в конституції. Так у Бельгії.

По інших сторонах монархи самі дарували на-

родові політичну волю і свій дарунок закріпили найміцнішим законом—конституцією. Тоді в конституції визначається, од яких саме прав монарх одрікається, і народня рада не має більше прав, ніж їй дарував монарх. Так, наприклад, у Прусії та в Австрії. Мало не по всіх тих сторонах, де є конституція, монарх, вступаючи на престол, присягає, що не зламає конституції і законів.

В республіці конституція єсть ніби тверда умова людей межи собою про те, яким саме установам народ доручає владу державну, ту владу, яка по праву належить йому самому, народові.

Окрім того, в конституціях звичайно визначається, до якої міри влада державна має розпоряджувати людьми і вступати в їх життя, а яких прав людини не повинна зачіпати. Коли теє визначено в конституції, то конституція єсть іще ніби умова межи людом і владою державною. Звичайно, скрізь ті люде, що встановляли конституцію, впорядковували державний лад, хтіли щоб державний лад був твердий, непохитний, і щоб конституція тая була коли вже не вічною, так хоч довговічною. Щоб не можна було її часто і лехковажно змінити, на те для зміни конституції установлено здебільшого різні, більш-менш важкі, способи. Ті способи здебільшого визначено в самій конституції. Наприклад у державах Північно-Американьської спілки і в Швейцарії конституцію можна змінити аж тоді, як більша часть усіх громадян теє ухвалить, і нова конституція або нова часть її повинна бути ухвалена від цілого народу. В кожного громадянина питають його думки. Простий же закон, не конституційний, сама виборна рада видає.

Основні закони бувають і в самодержавних монархіях. Але основні закони в самодержавній монархії одрізняються від простих законів тільки самою назвою. Самодержавний монарх може своєю волею перемінити або скасувати основний закон, коли, схоче і як схоче, так само, як і всякий звичайний закон.

Російська держава мала основні закони і давніше, а тепер, 1906 року 23-го апріля царь видав нові основні закони. Межи старими основними законами й новітніми неначе ціла прірва простяглася, — отак новітні основні закони одмінні од старих. Новітні основні закони російські можна назвати конституцією, а старих не можна було так назвати. У старих основних законах стояло, що держава Російська „рядиться на твердій підвалині законів, які від самодержавної влади виходять“. У новітніх основних законах стоїть, що держава Російська рядиться на твердій підвалині законів, установленим чином виданих. А яким саме чином тепер мають видаватися закони в Росії, тее визначено у тих нових основних законах. Про той порядок видання законів докладніша мова буде далі, а тепер треба зазначити коротко, що то — такий порядок, який заведено по всіх конституційних сторонах. Давніше монарх Російський міг видавати закони, нікого не питаючись, а тепер він може видати якогось нового закона тільки тоді, як того закона ухвалить Государственная Дума, то-б-то рада, від людей обрана. Отож Росія, що була давніше монархією неограниченою, тепер має бути ограниченою.

Попереду було визначено, що єсть держави трьох розборів: 1) монархія самодержавна, 2) монархія ограничена і 3) республіка. Монархія ограничена і республіка подібні межи собою, бо мають конституцію, а монархія самодержавна стоїть осторонь, бо не має того, що звичайно зветься конституцією. Через те можна ділити держави і на два розбори: 1) держави конституційні і 2) держави неконституційні.

В отсій книжці буде виложено, чим найбільше конституційна держава одрізняється від неконституційної. Теперішні конституційні держави давнійше не були конституційними; з теперішніх неконституційних держав де-котрі стоять на дорозі до того, що зробляться конституційними. Через те ми будемо в сій книжці називати державу неконституційну державою старого порядку або просто старосвіцькою державою, а державу конституційну — державою нового порядку або просто новітньою державою. Ми живемо в такий час, коли Россія перетворюється на державу конституційну. Ми хочемо в сій книжці з'ясувати, чим саме відзначається старий лад державний, що вмірає, од нового, що нарождається. Се дасть змогу читачеві бачити, якими сторонами Россія ще належить до старого ладу і якими сторонами вже перейшла до нового.

I

З а к о н.

Перша велика одміна межи державою конституційною і неконституційною в тому, що значить закон в одній державі і в другій. Коли ми будемо рів-

няти монархію самодержавну до конституційної, то побачимо, що монарх самодержавний єсть джерело всіх законів, і над ним нема ніякого такого закона, якого-б він сам мусів слухати; тим часом монарх обмежений мусить слухати конституції. По більшій часті конституційних монархій установлено, що монарх, вступаючи на престол, присягає на вірність конституції.

Для самодержавного монарха закон єсть тільки спосіб орудовати людом. Коли самодержавний монарх, наприклад, приказує кому-небудь бути губернатором, то се зветься приписом, наказом, а не законом, бо се приказання дано одній людині. Самодержавний монарх міг би кожному губернаторові окрім загадати, чого він повинен пильнувати, які будуть його права і повинності; але се було-б дуже загайно для монарха, як-би він кожному губернаторові давав про те окремого указа. Лехше і скоріше дати один закон про те, яку силу мають всі губернатори, яких справ вони повинні пильнувати, в чому люде повинні слухати губернаторів і удаватися до них із проханнями. Таке приказання монарха, що дається всім підданим і на весь час, поки не буде скасоване, зветься законом. Значить, в самодержавній монархії закон єсть спільне правило, що його встановляє монарх для своєї-ж вигоди, щоб йому, монархові, лехше і зручніше було орудовати людом. Такі правила бувають скрізь, де хто-небудь рядить багатьма людьми, наприклад, в економії, де є багато наймитів. Коли пан скаже одному наймитові: „ти виходь завтра на роботу в 5 годині рано,“ то се буде окремий наказ одній людині. Коли пан хоче, щоб усі наймити виходили на роботу

що-дня в 5 годині, то він, звісно, не буде загадувати окрім кожного наймитові що-вечора, щоб той виходив на другий день в 5 годині рано, тільки збере всіх наймитів до гурту і всім зразу загадає, щоб вони що-дня виходили в 5 годині. Се буде спільне правило, встановлене від пана для того, щоб йому зручніше було давати порядок у господарстві. Як пан загадав таке, то того повинні слухати наймити, але сам пан може зараз роздумати і зараз загадати, щоб усі прийшли в 4-ій годині. Потім, загадавши всім щоб прийшли разом, пан може зараз комусь одному з наймитів загадати, щоб вийшов раніше, або пізніше. Так само й самодержавний монарх, видавши закон, то-б-то спільне правило для всіх підданих, тим себе самого не звязує, не робить границі своїй волі. Він може зараз закона перемінити, нікого не питаючись, і може для кого-небудь з підданих зробити виняток з того закону. Тепер, коли наймити напишуть умову (контракт) з паном, і в тій умові буде стояти, щоб наймити раніше, як у 5 годині не виходили на роботу, то в тій умові, значить, виявиться спільна воля наймитів, і нею буде обмежена воля пана. Контракт буде вищий за пана і за наймитів. І пан і наймити повинні робити, як написано в контракті. — Конституція єсть теж ніби контракт межи монархом і людом. У конституції визначено, що монарх може загадувати, а чого не може. Конституція дає монархові право давати накази або укази, тільки ті накази не зветься законами. Закон у державі конституційній єсть таке правило, яке вперед ухвалить народня рада, а потім вже ознаймить монарх. Закон єсть ніби спільна воля люду і стоїть вище над монарха. В новітній

державі всі найважніші справи впорядковано через закон. Монарх видає укази про справи не так важні, і його укази не можуть перечити законові.

Тільки ж у всіх конституціях стоїть, що монарх є особа незачепна, незаймана; він ні за що не одвічає, що-б він не зробив. Що ж буде, коли монарх видасть указа наперекір законові? Щоб того не могло трапитися, на те в конституційній державі так уряджено: ні один указ монарха не має сили, коли він не підписаний від міністра. Як би монарх видав незаконного указа, то народня рада притягнула-б до одвіту того міністра, що підписав указа. Через те, хоч би монарх і хотів видати незаконного указа, так ні один міністр не згодиться його підписати.

В самодержавній державі вище над усе стоїть монарх з його урядом (правительством). Він орудує всім, і закон є для нього тільки спосіб до орудування. В державі конституційній закон стоїть вище над усе, і сам монарх і уряд повинні його слухати. В старій державі тільки монарх з його урядом мали силу, піддані ж мусіли коритися тай годі. В новітній державі, конституційній, і уряд, і піддані стоять під законом. Не уряд зверху, а закон зверху, а уряд і піддані—під законом. Закон дає одні права урядові, другі права—підданам. За старого порядку уряд мав *права*, а піддані мали тільки *обовязки, повинності*. За нового порядку і уряд має свої права і свої повинності, і піддані мають свої права і свої повинності, а які саме права і повинності,—теє закон визначає. В старій державі люде, що мали тільки повинності, були тільки „підданими“. В новій державі люде мають і права, і через те вони не тільки „піддані“, а ще й „громадяне“.

II

Осібність властей.

Все те, що державна влада має чинити, можна розділити на три часті:

I. *Законодавство*. Влада державна обмірковує, складає і видає нові закони, переміняє і касує старі.

II. *Уряд*. Влада державна справляє закони, наглядає, щоб все діялося по закону, пильнує порядку і спокою в країні, охороняє її безпечність від нападів з окола, зачинає війну, учиняє згоду з іншими державами, то-що.

III. *Суд*. Влада державна карає за ламання законів, охороняє права кожної людини і розсуджує права людей в грошових, маєткових і інших приватних справах, коли вони самі не можуть межі собою погодитися. Коли розбійника засилають на каторгу, то люде говорять просто, що його начальство скарало, уряд скарав або власть скарала. Але насправді се не так просто. В тому, що розбійника покарано, взяли участь аж три власті. Власть законодатна видала такий закон, що розбійників треба так і так карати. Спіймала розбійника власть урядова. Власть судова розібрала, чи справді спійманий чоловік учинив розбій, і яка саме кара йому за той розбій по закону належиться. Після вироку судового власть урядова запроваджує злочинця на каторгу і держить його там.

В новітній державі власті урядова і судова відділені від власті законодатної: одні люде і установи дають закони, другі люде і другі установи ті закони виконують, треті—чинять суд.

III

Влада законодавча.

Влада законодавча в конституційній державі належить народній раді і голові держави. Народня рада обмірковує і складає закони, потім подає свої ухвали монархові (в республіці—президентові), а вже той, яко голова держави, ознаймує закони. Монарх може не ствердити закона, який рада державна ухвалила. Але сам монарх не може видати ніякого закона, коли його попереду рада державна не вхвалила. Значить, закон видається за обопільною згодою ради і монарха. Ні монарх без ради, ні рада без монарха не можуть видати закона. Такий порядок тепер має бути і в Росії після нових основних законів, що вийшли 23 апріля 1906 року.

Народня рада державна зветься іще парламентом. Парламент значить—місце, де говорять. В парламенті обговорюють державні справи. Парламент у більшій часті держав складається з двох рад, що зветься палатами (хатами). Одна палата зветься вищою, друга—нижньою. Нижня палата скрізь складається з виборних людей, котрі зветься депутатами або послами, а вища не скрізь складається з виборних людей. По декотрих сторонах вища палата складається з людей назначених від монарха або з людей значного роду або значного становища. Щоб перемінити що-небудь в законах або видати новий закон, або скасувати старий, на те треба, щоб обидві палати згодилися. Тим, як говорять, що парламент щось ухвалив, то се значить, що обидві ради ухвалили. По де-яких сторонах, наприклад, у Греції, Сербії, Болгарії, нема

двох палат, тільки одна. Учені люди багато сперечаються про те, *що* лучче, чи щоб було дві палати, чи щоб була одна. Ми тут не будемо вдаватися в теє, бо в сій книжці іде річ про те, чим одрізняється держава конституційна від держави старого порядку. Ми показуємо ті ознаки, які маються в усіх конституційних державах, а вища палата єсть не в усіх конституційних державах. В усякому разі воля люду виявляється в нижній палаті, а не в вищій; тим тільки нижня палата єсть правдива *народня* рада.

Нині вже й у Росії є дві палати. Вища зветься „Государственный Совѣтъ“, а нижча — „Государственная Дума“. Про російські палати буде мова далі.

IV.

Влада урядова. Становище конституційного монарха.

Влада урядова в державі конституційній належить голові держави (монархові або президентові). Монарх або президент назначає для урядовання міністрів та урядників (чиновників). Всі міністри разом орудують всіма справами в державі, тільки в границях, визначених через закон. Урядовання поділено межі міністрами так: один відає скарб державний (казну), другий—військо, третій—народню освіту, четвертий дороги (залізні, бруковані і водяні), і т. д. Кожний з них орудує своїм відомством по всій країні. Тут уже було згадано, що монарх по справах урядовання видає укази. Укази його не можуть перечити законові. Закона, як ми знаємо, монарх не може видати без ухвали народньої влади. Указ він не може видати без підпису міністра. Тим говоритья, що

монарх конституційний, як голова держави, має владу і законодавчу і урядову, тільки він не може заживати свого права законодавчого, видавати закони — без згоди народньої ради і не може заживати свого права урядового інакше, як через міністрів, котрі одвічають перед радою державною. Сам монарх ні за що не одвічає. Над ним не може бути суду. Його не можна судом скарати ні тоді, як він своїм урядованням зробить шкоду людові та державі, ні тоді, як би він зробив якесь звичайне злочинство не політичне, наприклад, убив би кого. Як же хто з людей замахнеться на особу монарха, то за те в законі положені тяжчі кари, ніж за злочинства проти звичайних людей. Се може здатися дивним, бо в новій правній державі всі мусіли б рівно підлягати законові. Але річ у тім, що коли яка країна, після руху народнього і здобуття волі, все ж зосталася монархією, а не стала республікою, то значить, все ж більша частина люду й підчас руху шанувала монарха так само як у старовину, вважала його за вищу істоту, за помазаника Божого. Такий погляд на монарха і закріплено тими артикулами конституції, що в них говориться про становище монарха («монарх єсть особа священна і незаймана»). З монарха можна тільки правити гроші за якусь шкоду, можна відпозивати землю, словом, можна позиватися судом цивільним (гражданским), тільки звичайно, позивають не самого монарха, а того, хто орудує його маєтками і господарством.

До власті урядової монарха належить командування військом суходільним і морським, право зачинати війну, робити замирення, приймати послів від чужих держав і посилати до них своїх послів і укладати з чужими

державами' умови. Тільки, щоб зачати війну, на те треба багато грошей, а гроші державні можна тратити тільки на те, на що рада народня призовить. Тим монарх, хоча має право сам без згоди народньої ради виглосити війну, так не має способу її вести. Так само з умовами. Коли умова з чужою державою така, що для неї треба видати закона або витратити гроші народні, то без згоди народньої ради нема способу такої умови уложити.

V.

Відокремлення урядової влади від законодавчої.

Отож влада урядова в новітній державі стоїть осібно від законодавчої. Се потрібно з багатьох причин. Закони виходять від виборної ради народньої, а тії ради складаються з великого числа депутатів, звичайно кілька сот, і засідають не повсякчас, а кілька місяців на рік. В депутати може дістатися кожен—хоч купець, хоч майстер, хоч хлібороб. Депутат не кидає того діла, з якого живе; що року він їде на кілька місяців до ради державної, а решту часу робить своє діло. Тим часом міністри і урядники повинні все без перестання бути на службі державній. Обмірковувати і видавати закони можна раз на рік, а виконувати закони, назирати за порядком у державі треба повсякчас. Тим рада народня не може урядувати сама. Далі, не тільки підчас війни та рухавки народньої, але й в звичайні спокійні часи раз-у-раз урядові буває треба раптом зважити, що робити, і зараз, не гаючись, дати порядок. Народня рада через те й не може урядувати, бо вона складається звичайно з кількох сот виборних; в ній зви-

чайно з усякого приводу здійснюються довгі розмови та сперечання.—Тим часом рада міністрів може всяку справу швидко обміркувати, бо вона складається з кількох чоловік, і при тім здебільшого по конституційних сторонах заведено, що один міністр зоветься першим, і він добирає інших міністрів собі до мислі; тим дуже довгих суперечок межі міністрами не буває. Далі, як би не було так поділено, що одні люде й установи складають закони, а другі урядують, виконують ті закони, то тоді урядовання легко могло-б зробитися свавольним, деспотичним. Як уряд зламає закон, то хто б тоді міг проти того повстати і впинити тих людей, що урядують? Звісно, сам люд може повстати проти власті, коли вона ламає закони. Але люд звичайно не повстає з приводу кривд незначних, не стежить за ними що дня. Люд звичайно повстає вже тоді, як йому терпець увірветься, і тоді вже удається до неправних способів, чинить розрухи й революцію. Власті повинні бути так уряджені, щоб людові не було потреби раз-у-раз до неправних способів удаватися, а для того найлучше, щоб одна власть, законодатна, наглядала за другою, урядовою, і не давала їй допускатися до сваволі. А щоб уряд був *під доглядом* ради законодатної, для того треба, щоб він був *окроме* від неї. Отож наука ще в XVIII віці признала, що тільки тоді в державі може бути правний лад, як уряд відокромити від законодавства. З того часу в усіх конституціях тее правило установлялося. Як же стосується до того правила самодержавний лад? Перш над усе, в самій особі самодержавного монарха змішані усі влади, бо він єсть єдине

джерело *всякої* влади. Він може видати закон, нікого не питаючись і ні з ким не раючись. Він може зробити всякий вчинок урядовання самолично. Але ж, звісно, йому не сила справді самому все робити. Він і радиться раз-у-раз з найвищими своїми урядниками, і орудує через найвищих урядників. З початком XIX віку в Росії великий муж державний, Сперанській, котрий звів до купи і обробив всі закони російські, нараяв цареві завести на взір Західньої Європи такий лад, щоб уряд був відділений від законодавства. І от-тоді в Росії царь назначив при собі „государственный совѣтъ“ (державну раду), настановив міністрів. Думка була така, щоб царь *видавав закони* за порадою „государственного совѣта“, а *урядовав* через міністрів. Насправді так не вийшло. Багато законів царі російські повидавали за порадою *міністрів*, а не за порадою „государственного совѣта“. Инакше сказавши, багато законів видано в Росії способом *урядовим*, а не *законодатним*.

За старих правів государственный совіт складався ввесь з вельмож, назначених від царя. Государственный совіт радив про державні справи, а царь міг тої ради хоч слухати, хоч не слухати, і міг видавати закони наперекір пораді государственного совіту. З того видно, що Государственный Совіт був тільки дорадною установою, а не законодатною.

6-го *августа* 1905 року царь російській ознаймив, що в Росії має бути, „Государственная Дума“, то-б то рада з виборних людей, котра, так само, як і государственный совіт, буде обмірковувати закони.

Але ж „дума“, так само, як „государственный совѣт“, мала бути установою тільки дорадною. Вона не мала обмежувати волі монархові. Як би „Государственная дума“ мала тільки ті права, що визначено в маніфесті 6 августа, то влада монархова була б така сама, як і давнійше. Монарх міг би, так само, як і давнійше, видати якого хоче закона наперекір і „государственной думі“ і „государственному совѣту“. Знакомитий маніфест 17-го октября, бо установив „яко непохитне правило, щоб ніякий закон не міг, поійняти сили помимо ухвали Государственной Думы“. І се правило тепера стоїть у нових основних законах російських, виданих 23 априля 1906 року.

Тепер найвища влада державна в Росії має бути так уряджена:

На чолі держави стоїть, по давньому, монарх. Коло нього є дві ради, дві палати: „Государственный Совѣт“, — то ніби вища палата, а „Государственная Дума“ — нижня.

По новим правам, тільки половина райців Государственного Совѣту від царя назначена, а друга половина вибрана з таким розкладом:

- 1) від православного духовенства — 6 чоловіка,
- 2) від кожного губерського земського зібрання — по одному,
- 3) від дворян — 18 чоловіка,
- 4) від учених — академіків та професорів університету 6 чоловіка,
- 5) від купців і фабрикантів та інших багатих промисловців — 12 чоловіка.

Тих райців вибрано до Государственного Совѣту

на 9 год, але що три роки одна третина з них повинна уступати, і на їх місце мають вибрати нових.

Государственная Дума вся виборна і має наново вибиратися що 5 років. Государственну Думу називають народньою радою, і людей вибраних до Думи називають народними заступниками; дарма що не всі люде мали голос на виборах до Думи, але ж мали голос і селяне-хлібороби, і робітники, і з усякого стану людей тії, що мали хоч стяжечку купленої або викупленої землі, або хату, або наймали квартиру, або мали якусь крамничку, вітрячка, то що. Тим часом на виборах до Государственного Совіту ані селяне-хлібороби, ані робітники, ані пани—ті, що убогші, не мають права подавати голос. Через те Государственный Совіт—не народня рада.

Тута вже було говорено про те, як видаються закони въ тих конституційних державах, де є дві палати: кожний новий закон обмірковується і в одній палаті і въ другій, і аж тоді, як обидві палати той закон ухвалять, голова держави його стверджує і ознаймує. Новий закон може вийти аж тоді, як обидві палати і монарх згодяться його завести. Як що одна палата той закон ухвалить, а друга зганить, то вже монарх не може того закона ознаймити.

Так само має бути въ Росії. „Государственный совіт“ то для Росії така ж вища палата, як, на приклад, в Австрії та Англії „палата панів“. А Государственная Дума єсть Російська нижня палата. По тих землях виборна рада має силу, яку люде люблять і підпирають. Тим і в Англії і въ Австрії тамошні вищі палати не мають великої ваги, бо вони панські. Російський Государственный Совіт єсть теж панська

палата, і тим, мабуть, теж не матиме великої ваги в державі.

VI.

Влада судова.

Третя частина влади державної єсть влада судова. Ще за старого ладу суд відділено від уряду. Наприклад, у Пруссії сее зробив король Фрідріх у 18 столітті, коли ще німці й не гадали за конституцію. У Росії сее зробив царь Олександр II року 1864-го. Дуже лехко зрозуміти, що без сього відділу не може бути правного ладу. Здумаймо тільки, що б то було, як би, наприклад, поліційні пристави та ісправники мали право самі судити. Чинити суд повинні особи, зовсім незалежні від уряду. Судді повинні судити по закону і по своїй совісті, не вважаючи ні на кого і не боячись ніякої сили і ніякого начальства. Для того по всіх конституційних сторонах установлено, що суддю ніхто не має права скинути з посади, навіть сам монарх; коли ж суддя зробить щось таке, щоб за тее по закону його треба скарати, то над ним чинять суд. Суддю тільки суд може скарати і скинути,—більш ніхто. В Англії суддю може скинути король, але тільки в тому разі, коли обидві палати того запросять. Се зветься *незмінність суддів*. В конституційній монархії вважається, що найвища влада судова належить монархові. Тільки він сам не може нікого судити. Судді чинять суд іменем монарха, жалобу на вирок суду можна принести тільки до вищого суду, а не до монарха. Монарх тієї скарги розглядати не має права. Такий порядок по де-яких сторонах, наприклад, у Пруссії заведено ще за старого

ладу.—Суд відділено від уряду. Самодержавні монархи самі позрікалися свого права судити. Тепер ми розглянемо, чи справді може бути за самодержавного ладу зовсім незалежний, зовсім справедливий суд.—Той самий Фрідріх Великий, що урядив суди в Пруссії по новому, одного разу скасував вирок суду, а суддів замкнув до кріпости. Самодержавний монарх все може, значить, може і таке. В Росії уряд весь час не міг погодитися з законами про суд, що видано 1864 року. І от, зараз після того, як судові устами з'явилися в світ, з того самого 1864 року, їх почали обкраювати та нівечити. Всесильний уряд де-далі все більше укорочував судову владу, аж нарешті року 1889 за царя Олександра III скасовано мирових суддів мало не по цілій Росії, а замість них настановлено земських начальників. Тим знищено зовсім основи справедливого суду в Росії. Суд може бути справедливий тільки тоді, як він відокромлений від уряду, і коли суддям нема чого боятися начальства. Тим часом земський начальник єсть і суддя і урядник, міністр може його скинути з посади. З тих країв, де живуть українці, мирові судді zostалися тільки в Київщині, на Волині, на Поділлі, в Холмщині, на Дону, на Кубані, та ще в містах Харькові та Одесі. А в Полтавщині, Чернигівщині, Катеринославщині, Херсонщині, Бессарабії (окрім Ізмаїльського повіту), Харківщині, Курщині, Вороніжчині, в Таврії—настановлено земських начальників. Земський начальник має й наглядати за порядком, і судити. В його особі змішується влада урядова і судова. Тее завсіди призводить до сваволі. Коли один чоловік, урядник, наглядає за порядком, притягає до суду за порушення законів і обвинувачує

перед судом, а другий чоловік, суддя, перевіряє, чи справедливо той обвинувачує і, вислухавши обидві сторони, постановляє вирок, тоді більше вбезпечується, що невинний не потерпить кари. Коли ж один і той самий чоловік і обвинувачує й судить, то значить він, як схоче, то може кожного без жодної причини під арешт посадовити. Земський начальник, наприклад, має право карати людей арештом до 3 днів або штрафом до 6 карбованців за непослушенство його „законним наказам“. Які ж саме накази він має право давати, тее не визначено. Які його накази будуть законні, а які ні, тее невідомо. Земським начальникам закон загадує, між иншим дбати про те, щоб у селян добре велося господарство і щоб були добрі звичаї. З того ніби виходить, що земські начальники можуть карати штрафом і арештом того, хто зле господарює або має кепські звичаї. І справді земські начальники дуже часто так розуміють свою владу. Вони дуже часто на зле вживають своєї власті, бо перед ними занадто велика спокуса на тее. Їм дано занадто велику владу.

Що до звичайних судів (окружні суди, судові палати), то вони все ж досить незалежні. Се видно хоч би й з того, що так багато справ раз-у-раз виймається з-під звичайних судів і передається судам військовим. Огульне правило таке, що військовим судом судять людей військових. Військовий суд єсть суд дуже суворий, і ним дуже часто вирікають кару на смерть. Через те самодержавний уряд дуже часто ставить під військовий суд людей не військового стану за злочинства політичні.

Найбільше ж тим не можна говорити про поділ

суду від уряду в Росії, що уряд має право сам, без суду завдавати великі кари, засилати в далекий край, забороняти якусь роботу, то-що. Про се буде докладніша мова далі.

Доки в Росії уряд матиме право завдавати тяжкі кари без суду, і віддавати під військовий суд людей не військового стану, і доки в Росії будуть земські начальники, доти Росія не буде правною державою.

· VII.

Одвітність міністрів.

Колись учені люде вважали, що народня рада державна має тільки видавати закони і не має вступати в справи урядовання. Вважалось, ніби міністри повинні бути зовсім самостійні, повинні триматися зовсім осторонь від ради державної і повинні слухати тільки голови держави, то б то монарха або президента. Тепер виявилось, що як дуже ретельно держатися такого порядку, то з того виходить чимало трудностей до вправування. Тепер мало не по всіх конституційних сторонах народня рада має право наглядати за тим, як міністри орудують справами державними. Догляд за міністрами чиниться різними способами. Перш за все в Англії та Франції та інших державах заведено так, що як народня рада виявить, що вона не йме віри міністрам, так міністри зараз подаються в одставку, і тоді голова держави (в Англії король, а у Франції президент) запрошує інших міністрів, про яких уже відомо, що вони будуть до мислі народній раді. Правда, голова держави може ще инакше зробити, може полишити самому народові,

щоб розсудив тую незгоду між виборними від народу і міністрами. Для того голова держави розпускає державну раду і народ має вибирати нових депутатів. Тоді значить, як народ вважає, що депутати а не міністри, мали рацію, то і вибере тих самих депутатів, або таких депутатів, які мають ту саму думку про сю справу, і нова рада знов висловить, що не йме віри міністрам. Тоді вже міністри неодмінно повинні податися в одставку.—Коли-ж народ вважає, що міністри, а не депутати, мали рацію, то вибере нових депутатів, і ті нові депутати будуть у згоді з міністрами.

По всіх конституційних сторонах державна рада має ще й такий спосіб наглядати за урядованням і давати міністрам догану, коли є до того привід: кожний депутат, коли знає що лихого про те, як урядує хто з міністрів, або знає, що урядники (чиновники) щось лихого заподіяли де небудь у краю, або знає якусь подію, що свідчить про лихе урядовання, то має право запитати про те міністра. Звичайно, коли кілька депутатів запитують про те і виложать свій запит на письмі, то міністр конче повинен дати одповідь; державна рада обмірковує справу, вислухуючи й міністра, і виголошує свою постанову, чи міністр винен чи ні. Російська Дума теж має право запитувати міністрів про неправні розпорядки. Далі, рада державна може вибрати кілька депутатів споміж себе і доручити їм, щоб вони розглянули достоту, чи все до ладу в якому-небудь відомстві або в якому-небудь краю. При тому депутати, буває, відкривають чимало неладів і зловжитків уряду. Нарешті, по де-яких сторонах, наприклад, в Англії, рада державна має право просто судити міністрів.

VIII.

Б ю д ж е т.

Всіма сими способами догляду за урядом ще не вбезпечується, що уряд буде правити країною так, як хоче народня рада. Народня рада тільки тим може примусити уряд правити по її волі, що вона розпоряджає народніми грошима. Через те, як би голова держави і міністри схотіли орудовати по своєму, не слухаючи народньої ради, то не могли б, бо без грошей урядувати не можна. Що-року народня рада установляє, скільки грошей і на що саме має витратити уряд на прийдучий рік і звідки ті гроші взяти, скільки з податків, скільки з мит, скільки з акцизу, скільки позичити, тощо. Сей порядок укоренився найдавніше в Англії. Там здавна що року до парламенту приходив скарбівничий державний, приносив міх із грішми і говорив промову про прибутки і видатки держави. Шкура-тяний міх називався в Англії в старовину: „бюджет“. З того почали звати бюджетом оту промову скарбівничого про грошові справи, а тепер скрізь звуть бюджетом закон, який установлюється що-року про те, скільки і на що має бути витрачене з державного скарбу прийдучого року і звідки держава має ті гроші взяти.

В конституційних сторонах бюджет установлює народня рада; при тому де народня рада складається з двох палат; там сама нижня палата установлює бюджет в усіх подробицях, а нижня палата скрізь єсть виборна.

Коли ми хочемо пізнати, чи добрий лад у якій небудь країні, чи лихий, то найлуччий спосіб до

того—розглянути, на що уряд тратить гроші і звідки ті гроші добуває. Коли ми бачимо, що тратиться багато грошей на школи, на поліпшення народнього хазяйства і народнього здоров'я і таке інше, то ми пересвідчимося, що в країні добрий лад. Коли ж найбільше тратиться на велике військо, щоб завойовувати нові землі, що од них держава ніякого прибутку не має, на велику плату високим урядникам (чиновникам), коли з державного скарбу (з казни) даються запомоги шляхті на куповання нової землі, фабрикантам на нові заводи в той час, як убогий люд не доїдає, то ми признаємо, що в тій стороні нема ладу. Коли ми бачимо, знову, що в якій-небудь стороні, податки беруться по справедливості, з багатих більше, з убогих менше, як до прибутку; що оплачуються податками ті речі, яких багаті заживають для роскоші, наприклад, фортепіани, велосіпеди і. т. д., а такі, як хліб, сіль не оплачуються, то ми скажемо, що в тій стороні мудрий уряд; коли ж вбогі хлібороби платять податок од землі, а дворяне—ні, коли на непотрібні речі позичаються за границею великі гроші, за які потім прийдеться платити великі проценти з народньої кривавиці, то ми признаємо, що тая сторона нещаслива. З того видно, що бюджет єсть найважніша річ для держави. І справді, народні ради в конституційних сторонах найбільше і найдовше обраховують бюджет.

По конституційних сторонах твердо встановлено, що уряд не має права, а-ні брати з люду ні одної копійки податку помимо згоди народньої ради, а-ні тратити зо скарбу. Міністри тільки лічать що-року: скільки на що треба б на їх думку витратити, скільки

має вступити до скарбу з тих податків, що вже були ухвалені в попередні роки, і коли того не вистачає, то звідки взяти ще грошей; чи збільшити податки, чи наложити на що новий податок, чи позичити грошей. Народня рада міркує, поправляє, переробляє роспис і як вона вже його ухвалить і голова держави ствердить, тоді роспис робиться бюджетом, законом. Таким чином народня рада, що показує урядові, скільки на що треба тратити, тим саме держить уряд у своїх руках. Міністри не можуть обернути ті гроші, що їм одпущено, на иншу річ, а не на ту, на яку призначила народня рада, бо народня рада скрізь розглядає потім і перевіряє всі рахунки міністрів, щоб допевнитися, чи справді міністри так господарили народними грішми, як їм було загадано. Коли міністер витратив що-небудь не так, як було загадано законом бюджетовим, то він мусить оправдатися перед народньою радою. Буває так, що міністер справді не міг би зробити инакше: коли народня рада тее признає, то ухвалить потім вчинок міністра; коли ж міністер не оправдається, то він одвічатиме перед судом.

ІХ.

Вільність політична.

В державі конституційній люд має вільність політичну, якої нема при самодержавному ладі. Щоб зрозуміти, що то єсть вільність політична, роздумаймо вперед, що єсть звичайна вільність, вільність людини. Той чоловік зветься вільним, хто має право і можливість сам про себе розважати, що йому треба робити, куди податися, як поводитися, то-що. Невільник на

те не має ні права, ні способу. Він мусить в усьому коритися своєму панові. Пан може трапитися розумний і обачний. Такий пан буде дбати про здоров'я і про добру харч невільника, чи з своєї доброти, чи для своєї ж вигоди, бо здоровий невільник буде більше заробляти на пана. Може трапитися пан добрий, та дурний. Він буде думати, що дбає про здоров'я невільника, а насправді тим дурним дбанням його загубить. Сам же невільник не може сказати йому: „Пане, нехай-но вже я сам буду про себе дбати, нехай я сам зважу, в якій хаті мені жити, що і скільки мені їсти, і що мені здорово, а що нездорово“.—Може трапиться пан лихий. Але хоч би пан був найрозумніший, і найдобріший, то неволя таки буде дуже тяжкою річчю, і невільник щасливий не буде. Про те вже і казати нічого, що розумний і добрий пан може вмерти, а невільник зостанеться невільником іншого пана, може вже і лихого. Коли пан має дуже багато невільників, то він не може сам за всім наглядати, про всіх дбати, а доручає тее доглядачам, і тоді часто буває по приказці: „не так пани, як підпанки“.

В старовину самодержавні монархи не крили того, що мають підданих своїх за невільників, і губили безліч людей для своєї потіхи. У диких народів і досі так. В більш освічених сторонах самодержавні монархи тепер раз-у-раз кажуть, що вони всім серцем і всім розумом, всією силою дбають про добро підданих. У одних монархів ці слова правдиві, у інших нещирі. Одні монархи не тільки хочуть дбати про добро люду, але й вміють; інші тільки хочуть, та не вміють. Але річ тут не в тім, а вь тім, що люд не має способу сам розважити, що йому добре і що йому шкодить. Люд повинен тільки коритися, тай годі.

В республіці власть і піддані, уряд і люд — заодно, бо всі власті з волі люду поставлені.

В монархії ограниченій закон дістає силу тільки тоді, як монарх погодиться з народньою радою.

Монархія самодержавна має такий вигляд: зверх-монарх і його урядники, котрі самі все за всіх розуміють, всім орудують; під ними люд, що тільки кориться. Уряд і люд не за одно. Який-небудь закон, або яка-небудь війна, звоювання нової землі може бути вигідне для урядників і шкідливе для люду. Так було і в теперішніх конституційних державах давнійше, поки в них був самодержавний лад. Все робилося так, як подобалося монархові і урядникам. Народ, хоч би як тямив, що все робиться не так, як слід, не мав способу зробити по своєму, а мусів коритися урядові. Тож тоді народи Західньої Європи були в неволі політичній у своїх самодержавних урядів. Тепер уже ті народи самі через виборних людей дають лад державним справам, визволилися з під опіки уряду, мають політичну вільність. Вільність політична єсть право народа давати лад самому своїм державним справам.

Але ті народи добули собі крім вільности політичної ще иншу вільність, що для них так само важить, так само дорога, так само потрібна для щасливого життя. Єсть то вільність громадянська.

Х.

Вільність громадянська.

Здумаймо собі, що якийсь чоловік живе десь у пустелі або в лісі, в дикій стороні, де людей мало,

де нема ніякого уряду, ніякої держави, ніякої власті, ніяких прав. Можна сказати, що то єсть чоловік зовсім вільний, бо він може робити все, що хоче, може стріляти скільки хоче і куди хоче, як надибає другого чоловіка, то може його побити або обдерти, коли подужає, а то й убити; як надибає жінку, може з неї глумитися коли хоче. Ніхто того чоловіка за те не зкарає. Так десь жили наші предки з первовіку. То була природна вільність, але то не була громадянська вільність. Люде не жили громадою, тільки всякий сам по собі, або всяка родина сама по собі. Знати, що та природна вільність не була до вигоди нашим предкам, бо згодом таки настала держава, настав правний лад. Справді, коли один чоловік може вбити другого, не боячись кари, так за те другі люде можуть його вбити, теж не боячись кари. Коли чоловік може безпечно одняти у другого якусь річ, що той сам її зробив або заробив, так і другі ж люде можуть те саме вчинити. Отож щоб не було такого безладдя, то люде згодом признали над собою одну спільну власть, а то саме — власть державну, котра встановляє закони, і ті закони забороняють робити те, що шкодить другим. Люде згодилися зректися своєї колишньої вільности, бо тая вільність була хоч без краю, так дуже не певна; сьогодні ти обдер, а завтра тебе обдеруть. Тую вільність люде проміняли на спокій і безпечність.

Ще не дуже давно філософи думали, що колись, як людам наскучила дика сваволя, вони по добрій згоді умовилися заложити державу, тай віддали владі державній свої природні права, щоб усім стало краще жити. Тепер тую думку покинули; тепер є різні думки

про те, через що саме настала держава. Є така думка, що просто яка-небудь ватага вояків звойовувала якийсь народ і збройною силою примушувала його покоритися собі. Ті вояки робилися панами, боярами, урядниками, а їхній ватажок робився монархом. Хоч і так, то од того мало що змінюється. Як би державний порядок не був людям потрібний, то з того звоювання таки не вийшло б держави. Самі пани—переможці раз-у-раз гризлися б межі собою, аж поки не покорилися б усі,—переможці і подолані, збройні і незбройні, багаті і убогі, пани й мужики—одній спільній власті державній, жадаючи од неї, щоб вона всіх прискромила і не давала нікому кривдити других безкарно.

Але влада, надто влада самодержавна, почали одбирати людям більше вільности, ніж тее потрібно для безпечности самих людей. Влада хотіла забезпечити перш над-усе саму себе і для того намагалася одібрати людям зовсім всяку волю, зробити всіх людей рабами своїми. Власть самодержавна хоче, щоб ніхто в країні не смів думати инакше, ніж як власть приказує; боїться, щоб люде лучилися в спілки й товариства, бо як власть переступає справедливість або починає утискати люд, то піддані, з'єднані в спілки й товариства, скорійше можуть повстати проти того. І чим більше піддані починають думати, говорити й писати про те, що треба змінити порядки в державі, тим більше влада починає утісняти вільність підданих; чим більше в самодержавній країні шириться тая думка, що й народ має право через виборних своїх орудувати справами політичними, тим більше влада самодержавна починає лютувати. Хто не ховає свої вільні думки, тому затуляють рота всіма спосо-

бами, садовлять по тюрмах, засилають у далекі краї й аж на каторгу. Коли ж непереможна сила нових думок таки руйнує старий порядок і з'являється нова влада, від народу вибрана, то вже а-ні давній владі монарховій, де вона зосталася, а - ні новій від народу вибраній не дається безмежної сили над душею і тілом громадян. Конституція, як уже було сказано вище, єсть не тільки закон про те, як влада державна має бути уряджена, але ще й умова межі людом і владою державною про те, до якої міри влада державна може вступати в життя громадян, до якої міри люде повинні зректися своєї волі за-для ладу державного, а яких прав і вільностей людських влада не повинна займати. Отож вільність громадянська се й єсть ті права громадян, що їх ніяка влада, ніякий уряд не повинен займати, ті вільности громадян, що зостаються при них, не одбираються владою державною.

Люде змагалися разом і за політичну волю й за громадянську, і здобуті права закріпляли законами конституційними.

Нова вільність громадянська зовсім не така, як та давня—дика. Давня вільність могла бути тільки доти, доки людей було мало і люде жили не в купі, не громадою, не так тісно, як тепер. Тепер люде мають иншу вільність; як була давня вільність, то люде не корилися нікому *по праву*, але корилися *по неволі* тому, хто подужає. Потім настав лад державний, але такий, що більше панували люде, ніж закони, і вільности не було. Тепер по конституційних державах настала нова вільність, бо люде коряться тільки законам, а не людам; нема нікого, хто б стояв вище по-над законами.

Центральна
наукова бібліотека

1993

Ак: 24-24

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР

Г. а.

Отож у теперішніх конституційних державах „вільність“ значить тільки вільність робити все те, що не заборонено законом. Коли так, то може хто подумає, що різність межі державою конституційною і самодержавною не дуже то велика. Адже ж, мовляв, і там де нема конституції, коли, наприклад, законом не заборонено пекти пироги, то й ніхто за те не зачіпає.— Ні, різність межі порядком, що в конституційній стороні, і тими, що в неконституційній стороні, дуже велика. Одміна перш над усе в тому, що в новітній державі закон єсть воля всіх громадян, а коли не всіх, так більшини. Коли чоловік у новітній державі кориться законові, то він тим кориться громаді. Він не може не коритися громаді, бо без громади жити не може. Кожний чоловік подає свій голос на виборах депутатів. Складаючи закони, депутати виявляють тим волю люду. Через те, коли люд кориться законам виданим від виборних людей, то тим самим люд кориться сам собі, а не якійсь чужій силі. Се єсть вільність політична. Її має люд в конституційній державі і не має в самодержавній.

Друга одміна в тому, *щод* саме заборонено в конституційній стороні і *щод* в самодержавній. Коли ми се добре роздивимося, то побачимо: 1) Що й по тих сторонах, де є конституція, і по тих, де її нема, однаково заборонено красти, вбивати, розбивати, стріляти по містах та селах, робити гвалт та бешкет по улицах, то-що. 2) Що в конституційній стороні вільно говорити прилюдно про всякі справи громадські і політичні, вільно гудити закони і вчинки уряду, і на словах і в книжках та газетах, вільно збиратися, щоб вислухувати промов, вільно лучитися в спілки й товари-

ства, щоб домагатися змін у державі і ширити межі людом які-небудь політичні думки, вільно переходити з одної віри до всякої іншої, або й зовсім не держати ніякої віри. Де нема конституції, там усе тее не вільно. Отож громадянська вільність єсть тее, що вільно в державі конституційній, і що не вільно в самодержавній, се тії права людські, що їх не займає власть у державі конституційній. З того ж самого видно, яка різниця межі вільністю політичною, що про неї ми говорили передніше, і вільністю громадянською, що про неї ми говоримо тепер. З'ясуймо ще лучче тую різницю. Здумаймо собі таку державу, що в ній є політична воля. Нам уже відомо, що тее значить. Тее значить, що люд у тій стороні не кориться законам, накиненим йому з гори від монарха і його урядників, а слухає тільки тих законів, які сам люд ухвалив через виборних людей. Ніколи однак не буває, щоб усі люде мали про справи політичні та громадські однакову думку. І депутати до ради державної вибираються перевагою голосів і закони в раді державній ухвалюються перевагою голосів. Здебільшого новий закон буває до мислі більшої часті людей, а меншої часті — не до мислі. Що ж робити тому, хто не згожується з новими законами? Поміркуваний, пригорнений до порядку громадянин конституційної держави буде міркувати так: „поки той закон має силу, я йому корюся, хоч і вважаю його за шкідливий, бо то єсть повинність громадянина; коли всі покинуть слухати тих законів, що їм не до мислі, то через те буде знищений правний порядок і настане безладдя і руїна. Але я з усієї сили буду на-

магатися, щоб закон той перемінено або скасовано. Я буду скрізь його гудити. Зложу книжку і в ній виложу, через що вважаю сей закон недобрим. Я надрукую ту книжку і буду її розповсюджувати. Я залучу до себе людей, котрі так само, як я, хочуть, щоб сей закон скасовано, і ми заложимо спілку, щоб разом домагатися скасування того закону. Ми будемо скликати людей на віча, і призводити їх до того, щоб і вони пізнали всю тую шкоду, яку мають з того закону. Ми будемо подавати раді державній петіції (прохання) про скасування того закону, і будемо ходити з хати до хати, щоб люди підписували тую петіцію, щоб вона була вкрита сотнями тисяч підписів. А найбільше будемо на виборах дбати, щоб вибрано за депутатів тих людей, котрі будуть домагатися скасування того закона.

Як же уряд має до того стосуватися? Як би уряд ловив тих людей, що домагаються всіми отими способами скасування того закона, як би забороняв і палив книжки, що в них той закон огужено, то тоді б се значило, що в країні нема громадянської волі, хоч є воля політична.

На світі були такі держави, що в них була політична воля, а не було громадянської. То були стародавні республіки грецькі і римська. Тепер таких нема. В більшій або меншій мірі громадянська воля є в усіх конституційних державах. Тепер запанувала така думка, що всякий чоловік єсть не тільки частина тіла державного, але й єсть ще сам по собі чоловік, має свої особні думки і потреби і бажання. Не треба вимагати від чоловіка, щоб він віддавав цілого себе, і свою душу, і свій розум і всю свою волю державі,

бо як того вимагати, то чоловік, замість любити державу, зненавидить її. Державний лад чоловіку великий пожиток дає, захищає його від кривди й насильства, від чужої вояцької сили, дає йому школи, дороги, поміч лікарську—всього не перелічиш. Щоб усього того заживати, чоловік повинен слухати законів держави. Але як ті закони обернуть його зовсім у неволю, то держава буде йому за ворожу силу. Держава не має й права людей заневолювати, бо ніякі добра, що вона людям дає, не мають такої ціни, як воля. Воля єсть найдорожчєє в світі добро, і одібравши її держава не зможе дати в заміну нічого рівного.

Добре уряджена держава конституційна й не має потреби заневолювати людей. Чим луччі порядки в якій стороні, тим менше там влада боїться огуди. З усіх країв, що в Європі, найкращі порядки державні і найкраще живеться людям в Англії та в Швейцарії—і от саме в Англії та в Швейцарії найпишнійше розвилася воля громадянська. Найгострійших промов та книжок там не бояться, бо в тих сторонах мало таких людей, що не загожені порядками державними. Сам уряд там більш ніж по інших сторонах поважає закон, через те й весь люд більш ніж по інших сторонах поважає закони і не має охоти робити розрухи та повстання. У тих сторонах і війська держуть найменше. Як би вибухнуло правдиве повстання політичне, то того війська було б за мало, щоб його пригнати.

Отож, де єсть громадянська вільність, там єсть певна границя між тим, що дозволено і тим, що не дозволено. Тую границю можна більш-менш визначити.

Наприклад, як хто в конституційній державі збере людей і почне казати; „Наш уряд чор-зна який, треба його перемінити“ то се вільно. Другий буде казати так. „не треба нам ніякого уряду; людська влада сама по собі прекрасна,—аби її всякі уряди та закони не псували, то б на землі був рай“—і се буде вільно. Третій буде казати так: „поки на світі багаті панують над убогими, то ніякий уряд не заведе добра, бо уряд тільки помагає багатим панувати. Треба зовсім весь лад перемінити, щоб землю держали ті, хто сам своїми руками її обробляє, так само і фабрики треба одібрати від багатих, щоб громада їх держала». То й се буде вільно. Соціалісти, що домагаються одібрання землі і знарядів виробу, наприклад, фабрик, заводів, то-що на громаду, заживають по конституційних державах повної волі. Вони закладають товариства, видають газети; багато депутатів-соціалістів сидить по радах державних, і чимало соціалістів має надії, що можна буде правним способом перевернути теперішній лад. Як більша часть люду пристане до їхньої думки, то й більша часть депутатів у раді державній будуть соціалісти і перевагою голосів буде зважено одібрати землю, фабрики, залізниці то-що від власників. Одно слово, де є конституція, там вільно домагатися всякої зміни, аби тільки правними способами. Як удасться кому потягнути за собою більшину—от він і досягне свого.

Коли ж хто, хоч і в конституційній державі, збере людей і почне казати так; „Панове громадо! ходімо зараз, розбиймо всі уряди, бо вони нам ні до чого не служать, а тільки з нас гроші на них тягнуть, спалімо панські оселі, бо пани нашу кров ссуть, роз-

грабуймо добро фабрикантів, бо тее добро нашою кривавицею набуते!", то за се скарають і в конституційній державі. Тільки же і в сьому разі буде велика різниця між конституційним ладом і самодержавним. У конституційній державі того чоловіка, що підмовляє людей до злочинства і розрухів такими словами, можна скарати тільки після вироку судового. Де конституційного ладу немає, там раз-у-раз карають людей і без суду. Наприклад у Росії після закону, виданого 14 авгу́ста 1881 року, уряд має право без суду заслати кожного вь далекий край, аж на Сибір. Так само без суду назначається догляд поліції. Догляд поліції буває явний і потайний. Явний догляд тільки називається доглядом, а насправді то страшна кара. Хто мається під явним доглядом поліції, той мусить жити в тому місті, яке йому визначено; він може виїхати куди-небудь тільки за дозволом уряду, і йому дається лист, на якому пишеться, куди саме можно йому їхати і на який саме час. Як хто пробуде довше, ніж дозволено, або заїде до иншого міста, то його карається тюрмою до одного місяця. Хто мається під доглядом, тому заборонено: 1) бути на службі державній або громадській, 2) брати уділ у спілках і товариствах і в зібранях учених, 3) вчити і самому вчитися по школах, гімназіях і університетах, 4) вчити якої-небудь умілости або ремества, 5) читати прилюдно відчити, 6) грати в театрі, 7) держати друкарню, фотографію, книгозбірню, аптику і служити при них, 10) продавати книжки, 11) держати трактири і коршми, 12) бути опікуном, 13) лікарювати. Крім того міністер може заборонити йому діставати самому листи з пошти. Все се стоїть у законі, вида-

ному 12 марта 1882 року і доки цього закона не буде скасовано, доти не можна буде назвати Россію правною державою, і не можна буде говорити, що державний лад у Россії на-ново перестроївся і старий самодержавний лад щез.

Де-які люде, що не тямлять добре прав, думають ніби то все одно, чи суд завдасть кару, чи уряд. Ся думка зовсім несправедлива. Суд видає свій вирок тільки після того, як вислухає обвинуваченого і вважить на всі його одводи й допитає свідків, що на них той покличеться. Перед судом обвинуваченого може боронить адвокат або всякий освічений і дотепний чоловік, що потрапить одвести несправедливу обвину. Суд може завдати кару тільки за таку провину, що зазначена у законі, і не може завдати за тую провину більшої кари, ніж за неї призначено в законі. На всякий вирок суду можна приносити скаргу (жалобу) до вищого суду. Таким способом забезпечується, щоб вирок суду був справедливий і законний. Нарешті єсть іще суд присяжних. При суді присяжних сама громада виявляє, чи вона вважає вчинок шкідливим для громадського добра, чи ні. Судові присяжних уже ніяк не можна закинути, ніби він догожає урядові.

Коли завдає кари не суд, а уряд, то нічого того нема, і законність та справедливість кари нічим не вбезпечена.

Царь російський маніфестом 17-го октябрю 1905 року обіцяв— „дарувати людові непохитні підвалини громадянської вільности на основі правдивої незайманости особи, вільности сумління, слова, зборів та спілок“.

Роздивимось тепера нарізно ті окремі вільності, що з них складається вільність громадянська.

ХІ.

Вільність друку.

Різницю межі конституційним ладом громадянської волі і ладом громадянської неволі ми найлучче пізнаємо з того, як стоїть справа з друкуванням книжок та газет в старосвіцькій державі і як у новітній. В усіх державах конституційних давніше, коли ще вони не були конституційними, уряд доглядав за друкуванням книжок і забороняв друкувати ті книжки, що були не до мислі урядові. Такий догляд зветься цензурою. Цензура була до недавна і в Росії. Для догляду за друком настановлялись особливі урядники-цензори. Без їхнього дозволу не можна була друкувати ніякої книжки. Цензор не потребував нікому пояснити, через що він не пустив якоїсь книжки. Він вважає, що вона шкідлива, ---от і край. Надто тяжка цензура була в Росії на українські книжки; нічого наукового по українськи неможна було друкувати; дозволялися тільки вірші та оповідання, але й тут цензура глумилася з українського народу; був час, коли цензура не дозволяла тих оповідань, де виходило, що й пани межі собою розмовляють по українськи; не дозволяла гарних оповідань і пускала тільки недотепні. Уряд хотів, щоб усі думали, ніби українські книжки друкуються тільки на сміх і глум; і що українською мовою можуть говорити тільки люде неосвічені. Не дозволялися зовсім переклади з ин-

ших мов на українську. Такої цензури ні один народ у світі не зазнав.

По конституційних сторонах скрізь є вільність друку. Вільність друку єсть частина вільности громадянської. Де єсть вільність друку, там для того, щоб пустити в світ книжку, не треба питати ні в кого дозволу, так само, як не треба ні в кого питати дозволу, щоб сказати що-небудь своїми устами. Алеж друкованим словом можна зробити злочинство так само, як і устним словом. Можна образити кого - небудь, наклепати на кого-небудь, підмовляти людей на підпал, розбій та вбивство. Коли така книжка знайдеться, то того чоловіка, що її видав, буде потягнуто до суду. Коли не відомо, хто видав, — то того, хто написав; коли невідомо, хто написав, — то того хто надрукував; коли не відомо, хто надрукував, — то того, хто продавав або иншим способом розповсюджував. Такий порядок у Франції. У Бельгії ж навпаки; коли відомо, хто написав, то той, хто видав, не одвічає. Що ж до газет і всяких часописів, то скрізь треба відомо чинити урядові, хто саме має відповідати за те, що пишеться в них. Винувачений може на суді доводити, що написане не так зрозуміли, що він не мав думки підмовляти на злочинство, або доводити, що написане не єсть щось злочинне і таке инше, і одним словом має всі способи оправдатися. Коли ж однак суд признає, що пустивши в світ тую книжку, чоловік тим зробив певне визначене в законі злочинство, то завдає йому кару, а саму книжку може виректи на знищення. А знищити книжку просто за те, що в ній єсть „шкідні думки“ — так, як се робить цензура — того суд не може, так само як і

не може скарати людину за те, що вона має шкідні думки.

У маніфесті 17-го октябрю була обітниця дарувати вільність слова, але ще не було самого *закона* про ту вільність. В тому маніфесті не було сказано: тепера можна все вільно друкувати. Про те в Петербурзі зараз після маніфесту зібралися друкарі і видавці книжок та газет і згодилися зараз друкувати все вільно, не посилати нічого до цензури, не вважати на неї, так ніби її зовсім немає. І крім Петербурга ще багато де почали так само робити. Таким способом, не вважаючи на цензуру, почали видавати першу українську газету „Хлібороб“ у Лубнях. Уряд вагався, часом перешкаджав тій волі друку, часом ні. Нарешті, вийшов 24-го ноябрю 1905 року царський указ, який ту неправну вільність друку впорядкував. Тим указом установлено:

1) Що газети і всякі часописі можуть виходити по містах без цензури (часописями зуться такі видання, що виходять, наприклад, що-дня, що-тижня, або що-місяця, або через якісь інші строки).

2) Що тільки суд може скарати за злочин, учинений через друковане слово в часописі; тільки суд може постановити знищити часопись. На книжки цензура ще зоставалася, як і давнійше була.

Роздивимося тепера, про що заборонено писати по газетах і всяких часописях після указу 24 ноябрю 1905 року.

1) Заборонено підбивати людей до того, щоб вони застрайкували (забастували) або щоб не кидали розпочатого страйку (забастовки), коли при тому страйкові нищать або вшкоджують фабричне добро або

добро тих осіб, що служать по фабриках; так само. коли страйкарі примушують неохочих до страйку погрозами та силою. Заборонено підбивати до страйку на залізних дорогах, телеграфіях, телефонах, і на всяких таких заводах, що як на них стане робота, то з того може счинитися небезпечність для держави або біда людям. Заборонено підбивати урядників і школярів до страйку.

2) Заборонено підбивати людей, щоб сходилися на недозволені збори.

3) Заборонено пускати звідомо неправдиву погоску про який-небудь припис уряду, про біду громадську або про якусь иншу річ, коли з того може счинитися тривога.

4) Заборонено ображати військо або якусь часть військову.

5) Заборонено призводити військових людей до непослушенства начальству.

6) Зостався як і давнійше той закон, що заборонено писати що-небудь про вчинки царя і инших осіб царевого роду без дозволу міністра імператорського двору. Так само—викладати слова царські або слова осіб царевого роду, або викладати слова тих людей, що до царя промовляли. Загалом не вільно без дозволу того міністра нічого оповідати про царя і його рід і ніякої гадки про них виявляти друкованим словом. Так само не вільно нічого писати й про чужих монархів або їхніх родичів у час, як вони перебувають у Росії в гостині у російського царя.

7) Не вільно обсуджувати вирокі судів військових.

На підставі того закону про часописі з початком сього 1906 року почало видаватися вь Росії кілька

українських часописів. Давнійше українці багато раз прохали дозволу видавати часопись своєю мовою, але вь тому раз-у-раз відмовлялося. Тута вже було говорено, що уряд хотів, щоб самі українці одбилися зовсім од своєї мови, щоб зневажали та думали, що вона ні до чого поважного не може служити. І справді, більша часть нашого народу думала, що й не може бути газети нашою мовою, бо газета есть річ панська, а наша мова мужича. Більша часть українських панів уважала, що українська мова придатна тільки до пісень та жартів. Аж тепер, як почали видаватися в Росії українські часописі, наш народ починає думати за свої національні права.

Що до друкування книжок, то довелось аж пів року після маніфесту 17 октябрю дождитися скасування цензури. Її скасовано 26 апріля сього року, то-б-то проти того дня, як зібралася Государственна Дума. Суття закону 26 апріля таке саме, як і в попередньому законі про часописі: тепер і книжки можна друкувати без дозволу цензури і тільки суд може постановити, щоб яку надруковану книжку знищено. Ті самі люде, що звалися цензорами, зосталися на службі, тільки вже звуться інспекторами (то-б-то доглядачами) по справах друку. Давнійше друкар не смів починати щось друкувати, коли на рукопису, що з нього друкувалося, не було підпису й печаті цензора, що друкувати тую річ дозволяється. Тепер друкар може друкувати без дозволу, але видруковавши книжку повинен послати тому інспекторові кілька примірників її. Коли книжка велика, більша за 5 аркушів, то разом з тим друкарь може пускати книжку в продаж, коли ж книжка меньша за 5 арку-

пів, то вона має лежати в друкарні сім день (як же зовсім невеличка, менша за один аркуш, то два дні), щоб той інспектор устиг зараз її прочитати, і як убачить у ній що злочинного, то зараз на неї наложити арешт. Як той інспектор наложить арешт на книжку, то значить, що її не можна пускати між люде, і все видання повинно лежати поки суд розсудить, чи його треба знищити, чи ні.—Всі народи російської держави мають із сього нового закону, перш над усе, тую вигоду, що тепер можна скоріш видати книжку, бо давнійше бувало, що рукопис і цілий рік у цензурі пролежить. Український же народ дістав найбільшу полегкість із того закона, бо тепера вже можно друкувати нашою мовою і наукові книжки і переклади з інших мов.

Ото ж тепер настав край сваволі цензорів: доля книжки в Росії вже не залежить від ласки або неласки їхньої; друковане слово підлягає законові, як і все повинно підлягати законові у правній державі; але не вважаючи на те, воля друку в Росії ще дуже стиснута, і найбільше тим, що самі закони про те, що невільно друкувати, дуже суворі. Вище було вже показано, про що заборонено писати по часописах; а ще ж окрім того въ карних законах (Уголовномъ Уложеніи) положено дуже тяжкі кари за напучування до непослушенства власті, до знищення теперішнього ладу громадського і таке инше.

Проте із тої вільности друку, яка настала в Росії, можна бачити, яка велика зміна настала сими часами, і як значно Росія посунулася вперед до конституційного ладу.

В новітніх державах про вільність друку звичайно

стоїть артикул у самій конституції. Наприклад, в артикулі 18-му Бельгійської конституції сказано: „Друк є вільний, цензура ніколи не може бути знову настановлена“... В нових основних законах Росії теж єсть артикул про друк—37-й: „Всякий може, въ межах, законом зазначених, висловлювати устної на письмі свої думки, а рівно ширити їх друком иншими способами“.—Звичайно, бельгійський закон конституційний виложений так, що ним лучче забезпечується вільність друку. Бо як-би въ Росії згодом знову було законом зазначено таку „межу“, яка була давнійше, то-б-то цензуру, то се б не перечило основним законам.

ХІІ.

Вільність або незайманість особи.

Тут уже було говорено, що в конституційній стороні тільки суд може посадити чоловіка в тюрму на кару. Однак людей часом арештовують і не за кару,—тоді й поліція має право арештувати. Наприклад, як поліція спіймає на гарячому вчинку чоловіка, що зробив тяжке злочинство, то поліція його мусить арештувати, щоб він не втік від суду. Другий приклад: на пожежі люта юрба людей хоче вбити чоловіка, бо ходить чутка ніби він підпалив. При тому є поліція, але ж цілої юрби не можна заарештувати, щоб вона не вчинила душогубства,—тож поліція мусить заарештувати обвинуваченого, щоб його врятувати. Третій приклад: як вельми п'яних людей поліція підбирає з улиць, то такий арешт не єсть кара. Се робиться для того, що п'яний може, наприклад, внасти

в воду й утопитися; зимою може звалитися в сніг, заснути і замерзнути; взагалі такий п'яний чоловік може собі й іншим багато лиха причинити. Одно слово, конче треба, щоб поліції дано право арештовувати людей; і справді, тее право дано їй по всіх конституційних сторонах. Але й тут є велика різниця mezi порядком в конституційній стороні і порядком в неконституційній стороні. В законах конституційних сторін показано достоту, в яких саме трапунках поліція має право арештувати і показано теж, як і до кого треба вдаватися, щоб бути визволеному з під неправого арешту. А по неконституційних сторонах уряд має занадто велику волю арештовувати. В Росії, наприклад, в законі нема докладного виказу тих трапунків, коли поліція має право арештувати, а що найгірше, — нема особливого порядку на то, як заносити жалобу на неправий арешт і як ті жалоби повинні розглядатися. Щоб людей не арештовувано неправно, на те найлуччий закон єсть в Англії. Єсть то знакомитий закон: „*Габеас корпус.*“ Той закон от що приписує: хто піднав під арешт, той має право зараз удатися до найвищого суду; суд зараз видає розказ, щоб арештованого привезено і поставлено перед суд. Суд при самому арештованому розбирає доводи того, хто арештував, вислухає одводи арештованого і робить постанову: або зараз одпустити чоловіка на волю, коли його арештовано неправно, або вчинити слідство карне. Коли б урядник, що заарештував, не послухав розказу судового і не поставив би зараз арештованого перед суд, то він платить штрафу 100 фунтів стерлінгів (мало не тисячу карбованців) на користь арештова-

ного, а як би в другий раз не послухав, то платить вдвое і крім того скидається з посади.

Мало не триста літ тому в Англії признано, що хоч би сам король приказав кого небудь заарештувати, то й тоді має силу „Габеас корпус“, і тоді арештований має право вимагати, щоб суд зважив, чи той арешт правний, чи ні.

От через цей закон „Габеас корпус“ в Англії достоту забезпечена *вільність* або незайманість особи. Вільність особи так само, як і вільність друку, єсть частина громадянської вільности. В більшій або меншій мірі по всіх конституційних сторонах громадяне мають вільність особи, і здебільшого тее закріплюється через закон конституційний. Так, наприклад, в артикулі сьомому Бельгійської конституції стоїть от що: „вільність особи вбезпечена. Ніхто не може бути переслідуваний инакше, ніж у трапунках через закон завбачених, і способом, через закон заповідженим. Опріч тої пригоди, що буде спіймано кого на гарячому зчинку, ніхто не може бути арештований инакше, ніж після постанови судді, в якій будуть виложені причини тої постанови. Тая постанова мусить бути показана в ту саму хвилину, коли арештовується, або що найпізнійше—через 24 години“.

ХІІІ.

Вільність зборів.

Збори бувають трапункові і навмисне скликані; бувають приватні і публичні.

Коли люде трапунком зберуться, наприклад, на улиці, як то часто буває, то поліція скрізь має право розгнати юрбу, коли юрба нарушає спокій або безпечність. Коли мова йде про вільність зборів, то се значить—говориться про збори, навмисне скликані за-далегідь на якесь певне місце.

Знов по всіх конституційних сторонах всякому вільно запрошувати до своєї хати, або до якої іншої, знайомих йому людей поіменно. Хоч би таким способом було скликано й кілька сот людей, все одно такі збори звуться приватними. Приватні збори скрізь по конституційних сторонах зовсім вільні і жадних правил про них нема. Що ж до публичних зборів, то вони підлягають певним законам, і ті закони по різних сторонах різні. Вільність зборів не по всіх конституційних сторонах однакова. У Франції тая вільність дуже широка. Там—хто хоче скликати збір, той мусить тільки вчинити про те відомо поліції не пізніш, як за одну добу до зборів. Поліція не має права заборонити збору. Поліція має право розпустити збір тільки в тому разі, як на йому почнеться заколот або вчинки гвалтовні. У Пруссії та Австрії закони далеко більше обмежують вільність зборів.

В Росії до недавнього часу зовсім не було волі зборів. Поліція та жандарми могли навіть повсякчас вступити до хати, де господарь запросив кілька знайомих, і заарештувати всіх, хоча б не можна було нічим довести, що там робиться щось неправного. З 1904 року в Росії почали люде раз-по-раз збиратися на великі прилюдні збори, щоб голосно заявити про те, що громада хоче конституції. Такий прилюдний збір, уряджений для того, щоб виявити голос

люду про громадські справи, зветься по англійському „Мітінг“. Українці ж звать такий збір стародавнім українсько—руським словом „віче“. Так от-такі віча почали скликати і в Росії не питаючи дозволу в уряді. Часом уряд ті віча розгонив, часом ні. Особливо ж з осени 1905 року почали одбуватися часті і величезні віча.

За п'ять день до знаомитого маніфеста 17 октябрю 1905 року, вийшов вь Росії закон про збори. Тим законом дано людям у Росії право збиратись, уважаючи на всі приписи того закону. 4-го марця 1906 року вийшов новий закон про збори. Тепер ся справа стоїть у Росії так: перш над усе дано людям одно дуже важне право. То єсть *право приватних зборів*. Коли хто запрошує на збір певне число людей і сам усіх запрошених знає, то сей збір єсть приватний, і на нього не треба питати дозволу. Але ті збори, що відбуваються по театрах, будинках урядових, або земських, городських, дворянських або в будипках найманих, мають уважатися за публичні, хоч би ті люде, що рядять тими зборами, усіх запрошених знали й на имення й на обличчя.

Про публичні збори тим законом визначено такі тяжкі правила, що той закон навряд чи можна назвати „законом про вільність зборів“. За три дні перед збором треба вчинити відомо поліції про нього, і поліція може заборонити зібратися. За таку заборону можна принести скаргу (жалобу) звичайним порядком, то-б-то на ісправника—губернаторові, на губернатора—міністрові або в сенат. Звичайно такі скарги розглядаються дуже не швидко, часом аж через кілька років.

Тим для впорядчиків віча з того права скарги нема жадної користі. Начальник поліції має право послати на збір урядового чоловіка, котрий має право весь час доглядати за збором і має право розпустити збір, наприклад, коли там буде говоритися щось таке, що підіймає ворожнечу одної частини людности проти другої, і в багатьох іще інших трапунках. На основі цього можна, наприклад, усякий збір робітників розпустити, бо на тих зборах, звичайно, говориться про фабрикантів не дуже прихильно. Публичні збори зовсім забороняються по харчевнях, трактирах, заїздах і таких інших місцях. Треба зазначити, що сей закон названо „дочасними правилами“, отож він має не довгий час служити.

XIV.

Вільність спілок або товариств.

Всі вільності громадянські більш або менш ограничені через закон по всіх конституційних сторонах. Але найбільше ограничена вільність лучитися в товариства або спілки. Наприклад, у Франції треба питати дозволу в міністра на те, щоб заложити товариство, коли в йому буде більш, як 20 чоловіка. Міністер, навіть дозволивши товариство, може кожную хвилину розв'язати його. В Германії треба питати дозволу на те, щоб закласти товариство політичне, а як закладаються інші товариства, то треба тільки про те вчинити відомо урядові. До товариств політичних заборонено вступати жінкам та тим, хто вчиться по школах. В Австрії уряд не тільки має

право заборонити товариства, але й має право посылати дозорця на всякі збори товариств. Про всякі збори товариство мусить відомо чинити урядові за день перед збором. В Бельгії та Румунії і інших сторонах є правдива вільність єднатися в товариства. Там не треба питати дозволу уряду на те, щоб заложити товариство; коли ж вийде, що товариство намагається чогось проти закону, то розв'язати товариство може тільки суд, а не уряд. У Германії теж суд розв'язує товариства.

Вільність на товариства єсть і в Англії та в Північній Американській спілці.

Нічого казати, що в Росії страшенно трудно було заложити якесь товариство. Що уряд забороняв всяке товариство, про яке мав хоч найменше підозріння, се само собою розуміється. Але крім того, коли дозволу просили люде зовсім уже спокійні і безпечні для уряду (благонадежні, як казали), і коли товариство мало бути зовсім безпечне, наприклад, для музики, або для потіхи, або що,—тож уряд не міг ні до чого причепитися і ніяк не міг би довести, чому не хоче дозволяти товариства,—так тоді робив инакше: нічого не одповідав на прохання цілими роками, аж поки ті люде, що просили дозволу, не забудуться самі, або не пороз'їздяться з того міста, де мало бути товариство.

В маніфест 17 Октябрю 1905 року говориться, що має бути дана в Росії вільність на товариства. Про тую вільність видано 4 марця 1906 року дочасні правила, які мають, значить, служити недовгий час.

Ті правила довгі і складні; в сій невеликій книжці не можна їх докладно виложити; але треба зазна-

чити от що: правдива вільність на товариства є тоді як 1) легко закладати товариства і 2) як заложивши товариство громадяне не мусять повсячас боятись, що уряд тее товариство зненацька зкасує.

Заложити товариство після нових правил справді легше, ніж було перед сим, бо до сих правил треба було дуже довго ждати дозволу від уряду. Тепер, закладаючи товариство таке, що має бути в одному місті або вь одній губерні, треба подати заяву губернаторові про те, що такі й такі люде мають заложити таке й таке товариство, і коли у два тижні губернатор не одпише, що він тее товариство забороняє, то се значить, що можна одчинити товариство. Коли ж хто хоче заложити таку спілку, що має орудувати не на одну губернію, а на кілька губерній, або хоч по всій Росії, то заяву треба подати міністрові внутрішніх справ і дождати місяць. Але щоб тепер товариства міцніш та певніш стояли, того не можна сказати, бо й після нових правил уряд може кожную хвилину зкасувати товариство, коли йому здасться, що тее товариство шкодливе для безпечности та спокою громадського або робиться очевидячки неморальним. А щò саме шкодить спокою щò саме єсть ненормальне, тее сам уряд має рішати, а не суд. Тую спілку, що орудує більш, ніж у одні губерні, може зкасувати міністер. А на ті товариства, що орудують тільки вь одній губерні, єсть такі „присутствія“, що мають ті товариства закривати. Ті присутствія складаються з губернатора, віце-губернатора, управляючого казенною палатою, прокурора, предводителя дворянства, городського голови та председателя губерської земської управи.

XV.

Вільність віри.

До недавнього часу скрізь у світі вважалося, що в кожній стороні всі люде повинні держати одну й ту саму віру, а саме тую віру, яку держить монарх тої сторони і більша частина люду; всіх же людей иншої віри було переслідувано, карано або обмежено в правах. Людям здавалося, ніби то конче потрібно, щоб була в кожній державі своя державна віра; віра ніби єднає всіх підданих; хто держить иншу віру, той ніби зневажає державну віру, а разом з тим і державу. Коли в державі з'являлося багато людей иншої, не державної віри, то вважалося, що се небезпечно для цілоти держави; через то людей иншої віри мали наче за державних злочинців. Християнська віра перш за все росповсюдилася по давній римській державі, а там була переднійше державна віра поганська. І от римські імператори казали ловити і мордувати християн. Всім відомо, як багато тоді загинуло християн; християнська церква признала тих замучених за святих. Тоді християне в своїх писаннях доводили, що уряд не має права втручатися в те, хто яку віру держить. Наприклад, преславний богослов і священник Тертуліан писав тоді от що: „По людському праву і природженій вільності всякий має поклонятися тому, в що він вірує, віру треба приймати по своїй охоті, а не з примусу“.

Потім християнська віра перемогла; сам імпе-

ратор римський Константин Великий став християнином; тоді він зараз зробив християнську віру державною і почав забороняти свою стару віру. І самі християне почали утискати тих таки ж християн, котрі думали про яку небудь справу віри не так, як більша частина священників. Християне завели в церковних справах громадський порядок; коли про яку небудь церковну справу починали сперечатися, то ту справу рішав собор, то-б-то з'їзд єпископів і священників. Величезна громада християн, впорядкована таким способом, звалася вселенською церквою. Як у кожній громаді буває якась найвища повага, якої всі слухають, так і в сій величезній громаді—церкві була найвища влада—собор. Хто не слухав собору і держався своєї думки, той звався *еретиком*, а його думка звалася *ерессю*. Коли багато еретиків, що мають одну й ту саму думку, впорядковується, єднається в одну громаду, то така громада зветься сектою. Єдина вселенська християнська церква держалася на світі не дуже довго і розбилася на дві великі церкви: католицьку і православну. Потім настало кілька церков, то б то великих християнських громад, а ще більше сектів; через те не можна сказати, щоб була велика одміна: межі церквою і сектою. І церква єсть громада людей, які однаково вірують, і секта так само. Дуже велика громада людей, що однаково вірують, називається церквою, а менша громада—сектою. Так дивляться люде тепер; а тоді, в старовину, вважалось, що між церквою і сектою одміна превелика. Тоді вважалось, що церква єсть віра признана і ухвалена державою; церква, мовляв, єсть підпора держави; а секта єсть спілка зломисни-

ків, які підкопуються під державу і чинять їй велику шкоду; хто належить до церкви, той, мовляв, добрий громадянин, бо він шанує Бога і владу земну, а еретик або сектяр єсть злочинець проти Бога і держави. І от римські імператори після Константина почали так само лютувати проти еретиків, як ті імператори, що були перед Константином, лютували проти християн. Єретикам заборонялося проповідувати, збиратися до гурту, правити службу Божу. Їх було позбавлено всіх політичних прав. Де-котрі секти вважалися за надто шкідливі, і людям, що належали до тих сект, було аж заборонено брати на себе який-небудь обов'язок по контракту і відібрати спадщину. Потім багатьом сектам було заборонено пробувати у Римській державі, а одну секту Маніхеїв було признано за таку шкідливу, що людей з сеї секти приказано карати на горло, бо вважалося, що вони поганяють собою землю, що на ній живуть, і повітря, що ним дихають.

З того часу багато віків тяглися знущання над еретиками; особливо лютувала католицька віра. По тих сторонах, де панувала католицька віра, там було спалено на огні та замордовано страшними, хитро придуманими муками безліч людей, котрі одважувалися думати про що-небудь не так, як католицьке духовенство загадувало. Вступаючи королі на престол, складали присягу, що вигублять еретиків.

У 16-му столітті католицький чернець Лютер почав одважно ганьбити католицьке духовенство за те, що воно в роскошах кохалося і людям кривди і здирства всякі чинило. Лютер одлучився од католицької церкви і заложив нову віру, яку досі держить чимала ча-

стина німецького народу. Лютерові довелося тяжко змагатися за свою віру не тільки з католицизмом, а і з князями німецькими, і от він почав проповідувати, що державна влада, правительство, не повинно втручатися в те, хто як вірує. Він писав от що: „Свіцька влада орудує законом, а закон має силу тільки над тілом, над маєтком і над усім, що є в світі околишнього. А що до душі, то Бог не хоче і не може нікому окрім себе самого дозволити орудувати нею. Через те, коли свіцька влада важиться давати закон душам, то вона посягає на божественне правування і тільки всього, що калічить душі. Один тільки Бог пізнає серця; тож не можна нікому загадати або примусити силою, щоб він вірував так або сяк. Віра єсть річ вільна, і до неї нікого не можна примусити“.

Та знову замість того, щоб послухати тих правдивих слів і дати кожній людині право держати ту або іншу віру, люде знову почали проливати кров за віру. Частина німецьких князів пристала до лютерської віри, а частина зосталася при католицькій вірі. Довго воювали князі і нарешті помирилися на тому, що тільки князям вільно держати ту віру, яку хто хоче, а всі піддані кожного князя мусять держати ту віру, яку держить сам князь. Значить знов установлено в кожній стороні державну віру, і не перестали переслідування інших вір.

Разом з Лютером появилася багато інших проповідників, що заложили інші церкви і секти. Всі вони хтіли повернутися до давніших порядків християнських, які були ще за апостолів; всі вони однаково ненавиділи католицькі порядки, всі вони признавали,

що ті звичаї і правила віри, які позаходило духовенство, не мають сили, що слухати треба тільки святого письма і тільки на йому основувати свою віру. Всі ті віри і секти, що тоді настали, звуться протестантськими. Дуже багато протестантів з усяких сектів помандрувало до Америки, щоб урятуватися від утисків, а то й від страти. Таким чином в Америці зразу осаджувалися на нових землях люде всяких розмаїтих вір, і через те в Америці перше, ніж де инде, (хоч і то не одразу) люде звикли жити в згоді, не гризучися з сусідами за те, що вони иншої віри. Вільність віри найдавніше установлено въ Півничній Америці. Там її затвержено конституційними законами держав. В більшій часті тих держав є такі закони:

1) Нікого не примушується належати до якоїсь церкви; всякий може завсіди вилучитися з тої церкви, до якої він належить.

2) Батько може виховувати свої діти в якій хоче вірі, а коли не хоче ні в якій, то і се йому вільно.

3) Нікого не примушується платити податки на церкву і на священника.

4) Кожний може явно держати і боронити свою віру, правити службу і чинити обрядки по своїй вірі.

5) Нікого не можна позбавити прав або ограничити його права за його віру.

6) Ні одній церкві не дається переваги над иншими церквами.

Вільність віри прийшла з Америки до Європи. Тепер вона утвердилася по всіх конституційних сторонах, тільки в одних сторонах трохи більша, а в других трохи менша, (найбільша вільність віри все ж

в Америці). Закон про вільність віри мається в багатьох конституціях. Наприклад, у 14 артикулі бельгійської конституції написано, що всім убезпечується вільність віри і вільність явно одправувати свої релігійні обрядки, а в 15 артикулі тої ж конституції написано: „нікого не можна присилувати, щоб він яким-небудь способом брав уділ в актах і обрядках якої-небудь віри, а ні щоб він пильнував свят“.

Державний лад потрібний нам на те, щоб убезпечити нам спокій, вільність і добробит. Ні до чого не треба, щоб держава дбала ще й про те, щоб підпирати одну віру і нищити инші. Влада державна й не має способу примусити людей думати так, а не инакше. Хоч які карі завдати людям, вони все будуть вірувати по своєму, а хто зовсім не вірує, то таки і не буде вірувати. Але влада державна й не має права завдавати їм карі. У правній державі карають людей тільки за злочинство, а яку б віру хто не держав, то се не буде злочинством. Уряд не має права й позбавляти людей яких-небудь прав за те, що вони держать тую або иншу віру, бо огранічення прав есть кара. Поки чоловік справляє свої повинності що до держави, його нема за що карати. Відома річ, що скрізь є люде, котрі ні до якої церкви не належать. Є такі, що зовсім у Бога не вірують, є такі, що в Бога вірують, тільки думають собі, що Бог не такий, яким його зображає духовенство різних вір; є такі, що належать до християнської віри, тільки вважають, що теперішня християнська віра не така, як її проповідував Христос, вважають, що її тепер понівечено. Преславний російський письменник Толстой вірує в християнського Бога і в Христа, тільки

вірує по своєму, і вважає, що тільки він, Толстой та його прихильники „толстовці“, суть справдешні християне. Сінод одлучив його од церкви. Тим часом на світі нема такої церкви, до якої б Толстой міг приписатися. Коли влада буде примушувати таких людей, які думкою не належать ні до якої церкви, щоб вони таки пристали до якої-небудь церкви, то з того може вийти тільки ущербок для самої влади, або для церкви. Частина тих силуваних людей таки не послухається влади і з того буде ущербок для влади, бо як піддані будуть бачити, що чимало розумних і чесних людей не слухається влади, то почнуть менше тую владу поважати. Коли ж ті присилувані люде не витерплять утисків і таки пристануть до якоїсь віри, то вони тее вчинять не по щирості, а лицемірно, і з того буде ущербок тій вірі, що до неї пристануть лицемірні люде. Побожні люде не повинні ображатися тим, що разом з ними вільно живуть безбожні люде, і не повинні думати, що як давати безбожним людам вільно дихати на землі, то се єсть образа Бога. Навпаки, побожні люде повинні думати, що то єсть образа їхньої віри, коли безбожник, наляканий погрозами, буде лицемірно поклонятися їхнім святощам. Хто розуміє віру щиро і глибоко, той не тішиться; як до його віри приписується багато силуваних та ляканих людей; він тішиться з того, коли шириться щира і правдива віра, але він добре знає, що щира і правдива віра не може росповсюджуватися без вільності віри. Через те й поміж духовними особами є дуже багато прихильників вільності віри. Чимало є таких і в Росії.

В старих основних законах Російської імперії

стояло: „Вільність віри надається не тільки християнам чужих визнань то-б-то католикам, лютеранам, а і жидам, магометанам і поганам. Нехай всі народи, що в Росії пробувають, славлять Бога Всемогущого різними мовами по закону і визнанню прадідів своїх, благословляючи царювання російських монархів і благаючи Творця вселенної, аби побільпив гаразд і зміцнив силу Імперії“. Поміж новими основними законам російськими отого закона вже немає, але дух його зостався у всіх тих законах про віру, які ще мають силу досі. Коли в якій-небудь стороні встановлено такий лад що до віри, як оце в Росії, то говориться, що в тій країні нема *вільности* віри, єсть тільки *терпимість* або *толеранція* віри. По тому старому російському закону, який тут виписано, виходило так, що одна православна віра признається за справжню, а інші віри тільки *терпляться*. Російська власть державна дає з ласки своєї звоєваним народам право держати прадідівську віру, так само наїздним чужоземцям дано право держати тую віру, яку вони держали в своїй стороні; що ж до корінного народу російського, то по тому закону виходило так, ніби не можна й здумати, щоб хто з того народу був не православний, бо прадідівська віра того народу єсть православна. Православній вірі дано перевагу над усіма іншими вірами, а християнським вірам дано перевагу над нехристиянськими. Се так і досі зостався.

17-го априля 1905 року вийшов царський указ, що через нього толеранцію віри въ Росії поширено, але вільність віри ще не заведено. Перед тим указом було заборонено православним навертатися на всяку

иншу віру. Тепер тим указом дозволено православним приставати до иншої *християнської* віри (наприклад, до католицької або до лютеранської). Хто ж навернеться на *нехристиянську* віру, той не заживає прав свого стану, аж поки не вернеться знову до християнської. Про тее написано в артикулі 185 „Уложєнія о наказаніяхъ“, і того закону указ 17 апріля не скасував. Але після того указу, хто переднійше був нехристиянином, а тільки був записаний християнином, той може теперь завернутися до тої віри, яку він справді держить. Старовірам (липованам, пилипонам) після того указу вільно правити службу Божу і свої обрядки по хатах і молитовних домах; те саме право дано різним сектам, наприклад, штунді. Але й після указу 17 апріля 1905 року zostалися въ Россіі от які ознаки неволі віри:

1) Хоча *переходити* з православної віри на иншу християнську віру вільно, про те *навертати* других до неправославної віри не вільно. По закону, як хто наверне кого-небудь з православної віри на иншу християнську віру, тому положено заслання на Сібір. Хто ж наверне християнина на нехристиянську віру, тому каторга. Проповідувати можна тільки православному віру, і то тільки за дозволом архіерея.

2) Не держати жадної віри не вільно.

3) Переходити з християнської віри до нехристиянської, як уже сказано, не вільно.

4) Рівности всіх вір нема ще й через те, що духовенство одної віри має більше прав, і землю, і поміч грішми від держави, а духовенство иншої віри має менше прав і утримується тільки від своїх парохвіян. Для одної віри духовні школи утримуються

коштом скарбу (казни), а для другої віри—ні. У тих державах, де є повна воля віри, там усі віри рівні тим, що держава не видає грошей, ан-і на духовенство жадної віри, а—ні на духовні школи ніякої віри.

5) Людям, що держать жидівську віру, ніякої полегкості не дано. Які були їм обмеження в правах, такі й zostалися після указу 17-го априля. Тими обмеженнями переслідується не жидівську народність, а жидівську віру, бо той самий жид, скоро ви-хреститься, зараз дістає всі ті права, яких уперед був позбавлений.

Знов таки в маніфесті 17 октября 1905 року єсть обітниця дарувати людям вільність *совісті*, але поки що нового закону про віру нема, і ся справа після указу 17-го априля далі не посунулася.

Вышли изъ печати слѣдующія изданія Общества:

№ 1.	Норыстни звирятна, (кажанъ, пжакъ та критъ), <i>О. Степовыка</i> (выданія друге, зъ 3 малюнкамы)	ц 3 к.
*№ 2.	Про городыну, <i>О. Степовыка</i> (выд. друге)	ц. 5 к.
№ 3.	Молодыча боротьба, <i>Ганны Барвинокъ</i>	ц. 1 к.
№ 4.	Орыся, <i>П. Кушша</i> (зъ 4 малюнкамы)	ц. 2 к.
№ 5.	Вирна пара, <i>Ганны Барвинокъ</i>	ц. 3 к.
*№ 6.	Бжильныцтво (выд. 2-е, зъ 23 мал.) <i>Ф. И. Немоловського</i> . ц. 10 к.	
№ 7.	Оповидання про Антона Головатого, <i>М. Комяря</i> (зъ 5 малюнкамы)	ц. 5 (велен. 10 к.).
№ 8.	Оповидання про Тараса Шевченка, <i>О. Кониського</i> (зъ 3 портрет. и 1 малюнк.)	ц. 2 к. (вел. 5 к.).
*№ 9.	Розмова про сельске хазяйство, кн. IV, <i>Выноградъ</i> , <i>Е. Чикаленка</i> (выд. 2-е, зъ 13 мал.)	ц. 6 к.
*№ 10.	Розмова про сухоты на рогатій худоби, <i>С. Ваганова</i> ц. 3 к.	
№ 11.	Выговшына, <i>П. Кушша</i> (зъ портр.)	ц. 2 к. (вел. 5 к.).
№ 12.	Оповидання про Богдана Хмельныцького, <i>М. Комяря</i> (зъ 3 портр. и 5 малюнк.)	ц. 8 к. (вел. 15 к.).
№ 13.	Видъ чого вмерла Мелася (про дифтеритъ), <i>Г. Коваленка</i>	ц. 3 к.
№ 14.	Оповидання про Ивана Нотляревського, <i>Б. Гринченка</i> (зъ 1 портр. и 2 малюнк.)	ц. 3 к. (вел. 5 к.).
*№ 15.	Розмова про сельске хазяйство, кн. III, <i>Сіяни травы</i> , <i>Е. Чикаленка</i> (выданія друге, зъ 7 малюнкамы)	ц. 5 к.
№ 16.	Добра порада, <i>М. Загирни</i> (про скаженыцу, выд. друге) ц. 3 к.	
№ 17.	Оповидання про Евгена Гребинну, <i>Б. Гринченка</i> (зъ портретомъ)	ц. 3 к. (велен. 5 к.).
№ 18.	Про пошести або лыхи хворобы, <i>В. Ишинецького</i> (выданія друге)	ц. 3 к.
*№ 19.	Розмова про сельске хазяйство, кн. II, <i>Худоба</i> , <i>Е. Чикаленка</i> (выд. 2-е, зъ 20 малюнк.)	ц. 6 к.
*№ 20.	Розмова про сельске хазяйство, кн. V, <i>Садъ</i> , <i>Е. Чикаленка</i> (зъ 36 малюнкамы)	ц. 10 к.
№ 21.	Хто робыть, той и мае (про Гарфильда)	ц. 6 к.
*№ 22.	Розмова про сельске хазяйство, кн. I, <i>Чорный паръ та плодозминъ</i> , <i>Е. Чикаленка</i> (выд. 3-е, выправл. и доповн., зъ 2 малюнк.)	ц. 4 к.
	1-е изданіе одобр. Учен. Ком. М. З. и Г. И. и доущ. М. Н. Пр. въ библ. учит. семин., въ учит. библ. пачальн. учил. и въ народп. читальни и библиотекі. Премировано Харьк. Общ. Сел. Хоз. большою серебр. медалью.	
№ 23.	Мудрый учитель (оповидання про Сократа, зъ 2 мал.), <i>М. Загирни</i>	ц. 5 к.
№ 24.	Якъ выгадано машыною йиздыты (выд. 2-е, зъ портретомъ Стефенсона), <i>М. Загирни</i>	ц. 3 к.
*№ 25.	Якъ дбаешъ, танъ и маешъ (про господарство). <i>М. Ганька</i>	ц. 3 к.
№ 26.	Наймычка, поэма <i>Т. Г. Шевченка</i> (зъ 30 мал.) ц. 3 к. (вел. 10 к.)	
*№ 27.	Прыгода на хутори, <i>О. Русова</i> (метеорологія, зъ 18 мал.) ц. 5 к.	

109
-20
№ 28. Божа искра
(зъ 15 малю)
№ 29. Катерына, п
№ 30. Ходимо за
№ 31. Винокъ (чъ

Д 034951

- № 32. Сильськи пр
№ 33. У дытыны головна болыть—у матери сердце (якъ голуваты та доглядаты малыхъ дитей). Г. Задёры . . . ц.
№ 34. Пидъ землею, опов. про шахты (выд. 2-е, зъ 8 мал.), М. Загирни ц.
№ 35. Оборонецъ покрывдненихъ, опов. про Ливкольна (зъ портрет.), М. Загирни ц. 1
№ 36. Мале та розумне, опов. про мурашокъ (зъ 2 мал.), П. Е. ц.
№ 37. Середъ виноградаривъ пиенной Франціи С. Русовой. (зъ 10 мал.) ц.
№ 38. Якъ видкрыто Новый Свितъ, Д. Дорошенка. (зъ 7 мал.) ц.
№ 39. Товарыськи крамныци, В. Доманьцького ц.
№ 40. Нагромадській роботи, (про П. Кулиша) Д. Дорошенка ц.
№ 41. Первоучители славянськи, А. Ст-го ц.
№ 42. Права що до выборивъ, кн. I, К. Квиткы ц. 7
№ 43. Права що до выборивъ, кн. II, К. Квиткы ц. 5
№ 44. Петрусивъ сонъ, М. Левицького ц. 3
№ 45. Вжитки селянські по Полтавщині, В. Василенка . . . ц. 5
№ 46. Українській букварь, С. Русовой ц. 10
№ 47. Початки науки про права конституційні, К. ц. 8

Брошюры, обозначенныя звѣздочкой *, получили одобреніе Министерства Земледѣлія и Государственныхъ Имуществъ.

Печатаются: Оповідання про рослыны, О. Степовыка; Розмова про земсылы М. Комаря; Смерть за правду, (про І. Гуса) В. Доманьцького; Вукъ Караджичъ, А. Веретельника.

Готовятся къ печати: Про участь народа въ справахъ державныхъ А. Волюнця; Нови царськи законы, М. Комаря; Якый бувъ ладъ въ Афонській держави, М. Загирни; Якъ книжки друкуються, Б. Гринченка; Пр посуху, Тертычного; Про холеру, М. Левицького; Поради про ковалство, Калениченка.

ГЛАВНЫЕ СКЛАДЫ ИЗДАНИЙ ОБЩЕСТВА: въ Сиб.—въ книжнъ магаз. Н. Г. Мартынова (Александринская площадь, д. 5) и въ Кіевъ—въ книжн. маг. „Кіевской Старизны“ (Безаковская, 14). СКЛАДЪ ПРАВЛЕНІЯ: Сиб., Казанская, 39, у д-ра медицины Е. С. Грибинюка. Сверхъ того, изданія Общества можно получать во всѣхъ лучшихъ книжныхъ магазинахъ.